

1915 YILINDA ÇANAKKALE CEPHESİNDE EL BOMBASI KULLANIMI VE TÜRK BOMBACILAR

The Use of Hand Grenades on the Gallipoli Front in 1915 and Turkish Grenadiers

Murat KARATAŞ*

Özet

Bu makale, 1915 Çanakkale Cephesi'nde kullanılan el bombalarını ve Türk bombacılarını incelemektedir. El bombası, uçaklardan atılması veya denizaltılara karşı kullanılması gibi farklı alanlarda değerlendirilse de modern bir savaş unsuru olarak yeniden doğuşu ve stratejik önemi, temel olarak siper muharebesinin bir sonucu olmuştur. Muharebelerin başlangıcında Osmanlı ordusu, 10 saniyelik gecikmeli fitiliyle etkili bir silah olan Tüfenkçiyef el bombası sayesinde Müttefiklere karşı bir üstünlüğe sahiptir. Ancak Müttefikler, başlangıçtaki hazırlıksızlıklarını “reçel tenekesi bombası” gibi çözümlerle aşmış ve cephenin sonlarına doğru geliştirdikleri daha güvenli ve etkili olan Mills bombası ile teknolojik üstünlüğü ele geçirmiştir.

El bombaları, özellikle birbirine birkaç metre mesafedeki siperlerde yoğun olarak kullanılmıştır. Bu yoğun kullanım, tarafları sürekli yeni saldırı ve savunma yöntemleri geliştirmeye itmiştir. Atılan bombaları geri fırlatma, düşmanı aldatmak için fitilleri farklı renklere boyama, siperleri tel kafeslerle koruma ve bu kafesleri kancalarla sökme gibi yöntemler, cephedeki ilginç taktiklerin bir parçası olmuştur. Savaş ilerledikçe el bombası kullanımının önemi daha iyi anlaşılmış ve bombacı grupları hem sayı hem de organizasyon olarak artmıştır. Başlangıçta birkaç askere bir bomba düşerken zamanla her mangada bombacı yetiştirilmesi hedeflenmiş ve nihayetinde özel “Bombacı Müfrezeleri” teşkil edilmiştir. Savaşın sonlarına doğru el bombası, herhangi bir piyade saldırısının veya siper savunmasının vazgeçilmez bir bileşeni hâline gelmiştir.

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü; muratkrats@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3581-0735, Çanakkale/TÜRKİYE.

El bombası gibi kritik bir silahı kullanan askerler, birliklerin en cesur ve gönüllü kişileri arasından seçilen birer “fedai” idiler. Gösterdikleri olağanüstü cesaret sebebiyle birçoğu harp madalyası veya terfi gibi ödüllerle onurlandırılmış ve birer kahraman olarak anılmıştır. Ancak Mehmet Çavuş gibi sembol isimler dışında bu fedai askerlerin pek çoğunun ismi günümüze ulaşmamıştır. Nitekim kayıtlarda yüzlercesinden bahsedilmesine rağmen resmî şehit kayıtlarında “bombacı” künyesiyle sadece iki askerin yer alması, onların fedakârlıklarının tarihsel kayıtlardaki yansımalarının ne kadar sınırlı kaldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Cephesi, Siper Muharebesi, Tüfenkçiyef El Bombası, Türk Bombacılar.

Abstract

This article examines the use of hand grenades and Turkish grenadiers in the 1915 Gallipoli Campaign. Although the hand grenade was utilized in various capacities, such as being dropped from aircraft or used against submarines, its resurgence as a modern element of warfare and its strategic importance were fundamentally a consequence of trench warfare. At the outset of the campaign, the Ottoman army held an advantage over the Allies with the Tyufekchiev hand grenade, an effective weapon with a 10-second delay fuse. However, the Allies overcame their initial unpreparedness with ad-hoc solutions like the “jam tin bomb” and, towards the later stages of the campaign, seized the technological superiority by developing the safer and more effective Mills bomb.

Hand grenades were used intensively, especially in trenches that were mere meters apart. This intense usage compelled both sides to continuously develop new offensive and defensive tactics. A series of unique battlefield methods became part of the tactical dynamic, including throwing back enemy grenades, painting fuses in different colors to deceive the enemy, protecting trenches with wire mesh screens, and dismantling these screens with hooks. As the war progressed, the importance of grenade use became better understood, and grenadier groups grew in both number and organization. While initially there was only one bomb for every several soldiers, the objective later shifted to training grenadiers in every squad, ultimately leading to the establishment of special “Grenadier Detachments”. By the end of the campaign, the hand grenade had become an indispensable component of any infantry assault or trench defense.

The soldiers who wielded this critical weapon were essentially “fedai” (sacrificial volunteers), selected from among the bravest and most willing men in their units. For their extraordinary courage, many were honored with war medals or promotions and were regarded as heroes. However, with the exception of symbolic figures like Mehmet Çavuş, the names of most of these dedicated soldiers have not survived to the present day. Indeed, despite hundreds being mentioned in memoirs and reports, the fact that only two soldiers are listed with the designation of “Grenadier” in the official records of martyrs demonstrates the starkly limited reflection of their sacrifices in the historical record.

Keywords

First World War, Gallipoli Campaign, Trench Warfare, Tyufekchiev Hand Grenade, Turkish Grenadier.

Giriş

Osmanlı ordusu, barutu, top, fişek, kara ve deniz mayını gibi silâhlarda kullanmıştır. Humbara ismi verilen mayın, demir veya tunçtan imal edilmiştir ve içerisine konulan barutun fitil yardımıyla patlatılması esasına dayanmaktadır. Denizde, karada ve yer altında kullanılmakla birlikte bu mayınların daha portatif olması bakımından el bombası hâlinde kullanımı da mevcuttur. Gerçekte her birinin imal edilme teknolojisi birbirine oldukça yakındır. Bu pratik benzerlik çerçevesinde humbaracılık 18’inci yüzyılda gelişmiştir. Fransız bir subay olan Humbaracı Ahmet Paşa, bu silahların modernizasyonu ile meşgul olmuş ve Üsküdar’daki Ayazma Sarayı’nda 600’e yakın humbaracı yetiştirmiştir. 1795 yılında kurulan Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun’da da yer alan humbaracılar, başlarına çuhadan kalpak, arkalarına kısa cepken ve alt kısımlarına da sıkma giydikleri, farkı bir giyim tarzları bulunmaktadır. Ancak bu humbaracılar daha çok havan topu gibi büyük patlayıcılar imal etmekle meşguldür.¹ Oysa el bombası, içi boş biçimde ve yuvarlak şekilde yapılmış, içerisine patlayıcı madde konulmuş, portatif bir harp silahıdır.

El bombası tabiri 16’ncı yüzyılda Fransız birliklerinin Arles Kuşatması’na kayıtlanmaktaysa da² el ile ateşli silah fırlatma prensibine dayalı bu yöntem, tarih

¹ Ahmet Halaçoğlu, “Humbaracı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, 1998, s. 349-350; Abdülkadir Özcan, “Humbaracı Ahmed Paşa”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, 1998, s. 351-353.

² İtalya Savaşlarında (1494-1559) Roma Germen İmparatoru V. Karl (Charles V) komutasındaki İspanyol-İmparatorluk kuvvetleri tarafından Fransa Kralı I. François’ın ordusuna karşı düzenlenen 1536 Arles Kuşatması’nda yaklaşık 2,5 cm kalınlığında, içine boşluk açılarak kalıplanmış metal kürelerden söz edilmektedir. Bu küreler üç parçalık pirinç ile bir parçalık kalayın eritilip dökülmesiyle yapılmış olup içlerine üç ölçü ince bakır barutu konulmuştur. Tutuş

öncesine dayalı geleneksel bir yöntemdir. Barutun silah teknolojisine adaptasyonu ile yaygınlaşmasına rağmen 19'uncu yüzyılda ateşli silahların uzun menzilli teknolojileri nedeniyle gözden düşmüştür. Öyle ki bu süreçte silah üreticileri, uzun menzilli silahlar sayesinde yakın çarpışma imkânları daraldığı için el bombası üretimini askıya almıştır.³ 1904-1905 Rus Japon Savaşı'nda Port Arthur Kuşatması'ndaki siper çatışmaları, dünya askerî tarihinde el bombaları açısından bir dönüm noktası olmuştur. El bombalarının modasının geçtiği düşünüldüğü için iki taraf da savaşa el bombasıyla başlamamış olsa da askerler, patlayan bir şeyin karşı hendekteki düşmanı vurmak için iyi bir yol olduğunu kısa sürede anlamıştır. Böylece savaş esnasında teneke, şişe, demir kutu, top gülleri hatta bambu bitkisinden imal edilmiş el bombaları kullanılmıştır. Siper muharebesi, bu pratik harp silahını, piyadenin vazgeçilmez bir donanımı hâline getirmiştir.⁴ Nitekim on yıl kadar süre içerisinde birçok ülke, el bombası üretimi konusunda birbirleriyle yarışır hâle gelmiştir.⁵ Öyle ki Birinci Dünya Savaşı yılları, 50 kadar yeni tasarımın ortaya çıkması nedeniyle el bombalarının altın çağı olarak kabul edilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu, ismini Osmanlı Makedonya'sında bulunan Resne doğumlu Naum Tüfenkçiyef'ten alan Tüfenkçiyef el bombası kullanmıştır.⁶ Tüfenkçiyef el bombası, erken dönemde gizli yollarla Osmanlı

kapsülü olarak yalnızca az miktarda ince bakır barutu kullanılmıştır. Bu el bombalarının “hızla atılması” gerektiği aksi hâlde çok çabuk parçalanıp binlerce parçaya ayrıldıkları vurgulanmıştır. Bkz. Arthur Marshall, *Explosives: Vol. I. History and Manufacture*, (2nd ed.). J.&A. Churchill, 1917, s. 32. 1911-1912 El bombasının bir uçaktan atıldığı ilk belgelenmiş olay ise İtalyan-Türk Savaşı'nda İtalyan bir pilotun Osmanlı mevzilerine el bombası atması ile kaydedilmiştir. Bkz. Gordon L. Rottman, *The Hand Grenade*, Osprey Publishing, 2015, s. 12.

³ Anthony James Saunders, *A Muse Of Fire: British Trench Warfare Munitions, their Invention, Manufacture and Tactical Employment on the Western Front, 1914-18*, University of Exeter as a thesis for the degree of Doctor of Philosophy in History, Exeter 2008, s. 37-38.

⁴ “Hand-Grenades in The Russo-Japanese War”, *Professional Memoirs, Corps of Engineers*, Yıl 7, Sayı 34, Society of American Military Engineers, 1915, s. 507-508.

⁵ Gordon L. Rottman, *a.g.e.*, s. 12-18.

⁶ M1915 kodlu “Stielhandgranate” Alman menşei sopalı el bombasının Çanakkale Cephesi'nde kullanıldığına dair bir veriye ulaşamamakla birlikte savaş sonrasında kültürel envanter çerçevesinde bu el bombasının parçalarına oldukça nadir de olsa rastlanmaktadır. Çanakkale Cephesi'ne yönelik askerî malzeme sevkiyatı konusunda 1914 yılının Ağustos ayına tarihlenen zaman zarfında demiryolu istasyonları ve gemilerle Romanya üzerinden gizlenerek sevkiyat yapıldığı ve bu sevkiyatta el bombasının bir malzeme kalemi olarak belirtildiği görülmekteyse de miktarı ve niteliği net olarak bilinmemektedir. Bkz. Clemens Clemens Laar, *Der Kampf um die Dardanellen*, Verlag C. Bertelsmann, Gütersloh 1936, s. 299. Osmanlı Devleti'ne askerî sevkiyat yolunun Sırbistan'ın işgali sonrası lojistik engellerin aşılmasıyla birlikte ancak Kasım 1915 tarihlerinde açılabilmesi, bu el bombalarının Çanakkale Cephesi'nde tektük dahi olsa kullanılmışsa da en şiddetli siper muharebeleri üzerinde kayda değer bir etkisinin olamayacağını göstermektedir. Nitekim bu el bombası, yoğun olarak Türkler tarafından Galicya Cephesi'nde kullanılmıştır. Bu kullanıma dair kimi görseller Harp Mecmuası'nda yayınlanmıştır. Bkz. *Harp Mecmuası*, 1333, Sayı 17, s. 1.

topraklarına girmiş ve imalatçısından imtiyaz alındıktan sonra İstanbul'da üretilmeye başlanmıştır. İmâlât-ı Harbiye fabrikalarındaki dökümhaneler dışında Galata'da bulunan Kalafat yeri, Perşembepazarı, Pastırmacıyan ve Halıcılar Hanı'ndaki dökümhanelerde, dökümhane sahipleriyle yapılan mukavelelerle 10 binlerce Tüfenkçiyef el humbarası, humbara kapağı, fitil başlığı imal edilmiştir.⁷

Naum Tüfenkçiyef, 93 Harbi'nden sonra Resne'den Bulgaristan'a yerleşen Makedon bir aileye mensuptur. Yaklaşık olarak nüfusunun %30'unu Makedon göçmenlerin oluşturduğu Sofya'ya yerleşen Naum, 1896 yılında el bombası üretimi için bir imalathane açmıştır. Bu bombalar, 1903 yılının Ağustos ayında Makedon isyancılar tarafından İlinden-Preobrazhenie Ayaklanması'nda Osmanlı'ya karşı kullanılmış⁸; 1906 yılında Bulgar ordusu Tüfenkçiyef sistemi bu el bombasını resmen kabul etmiş; envanterine dâhil etmeye başlamıştır.⁹ 1908 İhtilali'nden sonra Resne'yi ziyaret edip İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girerek aktif bir Jön Türk olan Naum Tüfenkçiyef, özellikle İkinci Balkan Savaşı'ndan sonra İstanbul ile daha da yakınlaşmıştır. Bu süreçte Bulgar delegesi olarak Sofya'dan İstanbul'a birkaç kez seyahat de etmiştir.¹⁰ Daha sonra Türk savunma sanayisinin ilk özel teşebbüs askerî fabrikasını kuracak olan Şakir Zümre aracılığıyla gizli olarak silah ticaretini sürdürmüştü; Nisan 1915'te Osmanlı ordusuna 31.000 adet el bombası göndermiştir. 10 Haziran 1915 tarihinde Osmanlı Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın düzenlediği ziyafete katılarak "Osmanlı dostu" olarak görünür hâle gelmiştir. Jön Türklerin yarı resmî sözcüsü olan *Tanin* gazetesini 18 Haziran 1915 tarihinde ziyaret ederek Çanakkale Cephesi'ndeki Osmanlı şehitleri için para da bağışlamıştır.¹¹ Bu süreçte 100.000 el bombasının satışı için anlaşma yapmış ve 1915 Eylül ayının sonlarından itibaren bunları Osmanlı harp coğrafyasına göndermiştir.¹²

⁷ Ersoy, Zengin, "İmalat-ı Harbiye", *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*, Ed. Murat Karataş, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, İstanbul 2022.

<https://canakkalesavaslariansiklopedisi.com/content/imalat-i-harbiye/> (Erişim Tarihi: 25.11.2025).

⁸ *The English Press of the Ilinden-Preobrazhenie Uprising 1903*, Makedonski Naučen Institut, Sofia 1998, s. 178.

⁹ Keith Brown, *Loyal Unto Death: Trust And Terror In Revolutionary Macedonia*, Indiana University Press, Indiana 2013, s. 62, 147.

¹⁰ Melik Abay, "Sınırdaki Diplomasi: Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'na Giriş Sürecinde Sofya Sefareti ve Ali Fethi Bey", *Tarih Tetkikleri Dergisi*, Sayı 1, 2023, s. 68.

¹¹ *Tanin*, 19.06.1915, s. 1.

¹² Ramazan Hakkı Öztan, "Chemistry Of Revolution: Naum Tyufekchiev And The Trajectories Of Revolutionary Violence In Late Ottoman Europe", *Age Rogues: Rebels, Revolutionaries and Racketeers at the Frontiers of Empires*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2021, s. 297.

Görsel 1: *Naum Tüfenkçiyef ve Kendi İsmiyle Anılan El Bombası*

Tüfenkçiyef el bombasının tasarımı, 1912-1913 Balkan Savaşı'nda yaygın olarak kullanılmış olan Bulgar Simeon Dobrevski'nin el bombasına oldukça yakındır. Tüfenkçiyef bombasında, tırtıllı bantlara sahip pirinç ve dökme demir tapa için dişli bir açıklık vardır. Patlayıcı için kullanılan terminoloji de Bulgar terminolojisiyle aynıdır: Bombit. Osmanlı Harbiyesi, 1914 yılı üretimi "Tüfenkçiyef Sistemi" ismini verdiği bu el bombasını yoğun olarak Çanakkale'de kullanmıştır. Tüfenkçiyef el bombası; gövde, kapak, bombit, fitil ve kapsül olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Gövde, dökme demirden yapılmış; gövdenin doldurulması ve kapatılması için vidalı bir ağız kullanılmıştır. El bombası, küre şeklinde ve 73 mm çapındadır. 100 gram bombit denilen patlayıcı ilave edilince el bombasının ağırlığı yaklaşık 800 gram olmaktadır. Vidalı şekilde pirinçten yapılmış olan kapakta üç delik bulunmaktadır; ortadaki delik fitilin geçmesi için, yanlardakiler ise kapağı kapatmaya yarayan anahtarı yerleştirmek içindir. Kapakta bulunan halka, el bombasını askerlerin belindeki palaskaya takabilmesi için planlanmıştır. Dışarıya çıkan fitili sabit tutmak için bir kenarı kıvrık biçimde yine pirinçten yapılmış bir metal, kapak ile gövde arasına yerleştirilmiştir. Bombit, parlayıcı ve fırlatıcı bir patlayıcı maddedir, güçlkle tutuşmakta ve yavaşça yanmaktadır. Fitil, 8 cm uzunluğundadır ve dışarıda seyyar olarak bulunan kibrite sürtünce ateş almaktadır. Kazaya mahal vermemek için fitilin dışarıda kalan ucuna bakır bir boru yapılmıştır. Fitilin yanma süresi yaklaşık 10 saniyedir. Kapsül, bir

diğer ismiyle kibritlik, bakırdan yapılmıştır ve fitil sürtünce kıvılcım çıkmasını sağlamaktadır.¹³

El bombasını fırlatmak için sağ elini kullanan bir askerın, tüfeğini sol eline alarak el bombasını sağ elinde bulundurması gerekirdi. Sol eliyle fitilin başındaki kapağını çıkarıp fitilin kibritli ucunu göğsünün sağ veya sol tarafına asılmış ve açılmış bulunan kibritliğe sürterek ateşlemeyi sağlaması ve ardından el bombasını fırlatması gerekirdi. Çanakkale Cephesi'nde kullanılan bu Tüfenkçiyef el bombasını, en net biçimde tanımlayan kişi Emin Çöl olmuştur:

“Bu bombaların içi kirtişli idi. Ağzı burgulu, eğri, ince bir çember altından geçirilen fitilin başı, kibrit başı gibi idi. Bombacının sol göğsüne takılı meşin kapaklı ateşleyicinin, kibrit kutusunda olduğu gibi bir sürtecek yeri vardı. 10 saniyede patlardı. Altı saniye saydıktan sonra atmak gerekirdi. Yoksa düşman geriye atardı. Bu bomba Bulgar yapısı olup bombid denilen nobut ununa benzer barutu vardı”¹⁴

Askere yuvarlak el bombalarını atmayı öğretmek için boş el bombasının içine 100 gram kadar kum doldurulurdu. Bir de içerisinde bombit olmayan yalnız fitili takılı el bombasının fitilini kibritliğe sürterek yapılan denemeler olurdu. Boş el bombası, yalnız fitil ve kapsül takılıyken talim yaptırılırdı. Bu üç aşamayı başarıyla uygulayan asker, artık bombacı eri olabilirdi.

1- Çanakkale Cephesinde El Bombası Kullanımı

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Tüfenkçiyef el bombalarının ihracına dair henüz bir veriye ulaşılamamışsa da Erkân-ı Harbiye envanterinde Tüfenkçiyef el bombalarının kayıtlı olduğu görülmektedir. 3 Ağustos 1914 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti, “Bulgar humbarası” olarak tanımlayarak Çanakkale Müstahkem Mevki Kumandanlığına 2.500 adet el bombası göndermiştir.¹⁵ Benzer şekilde 23 Ağustos 1914 tarihinde de Biga vapuruyla 63 sandık el bombası cepheye sevk edilmiştir.¹⁶ Tüm muharebeler boyunca Çanakkale'de görevli 5'inci Ordu'ya 227.950 adet Tüfenkçiyef el bombası gönderilmiştir.¹⁷

¹³ 1330 Modeli Tüfenkçiyef El ve Lağım Humbaraları (1330), Matbaa-yı Askeriye, İstanbul 1330, s. 5-6; Bruhcmüller, Çanakkale'ye Harbinde Lağım Mubârebesine Dâir Elde Edilen Tecarib, Matba'a-i Askeriye, İstanbul 1332, s. 74.

¹⁴ Emin Çöl, Çanakkale Sına Savaşları, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul 2009, s. 41.

¹⁵ Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri, Cilt 1, Askerî Tarih ve Stratejik Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2019, s. 50.

¹⁶ Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE), Birinci Dünya Harbi Katalogu (BDH), Klasör 3964, Dosya H2, Fihrist 46.

¹⁷ ATASE, BDH, Kls. 4669, Ds. 279, Fih. 1-1.

Henüz kara muharebeleri başlamadan önce, 18 Şubat 1915 tarihinde, Sağ Yan Müfrezeler Kumandanı Yarbay Şefik Bey (Aker), “Bî'l-'umûm sâhil müfrezeleri nezdinde mikdâr-ı kâfi el humbarası bulundurmali ve bunların istihsâli rütbeli efrâda ve zekî neferâta öğretilmelidir.” şeklinde kayıt düşmüştür.¹⁸ 3'üncü Kolordunun 6 Nisan 1915 tarihindeki emri gereğince kıyı gözetlemesi ile görevli tarasud neferine, 27'nci Alay Kumandanı Yarbay Şefik Bey'in emriyle 9 Nisan 1915 tarihinde bu el bombaları dağıtılmıştır.¹⁹

25 Nisan 1915 tarihinde başlayan kara muharebelerinin hemen öncesinde 19'uncu Piyade Tümenine kayıtlı 2.490 adet el bombası bulunmaktadır. 25 Nisan 1915 tarihinde bir tümene kayıtlı olan el bombası miktarı, kara muharebeleri başladığında Türk birliklerinde mevcut olan el bombası miktarı hakkında önemli veri sağlamaktadır. Muharebeler ilerledikçe takviye el bombaları cepheye sevk edilmiştir. Cephe devam ettiği süre boyunca el bombası eksik olan özellikle ön hattaki birliklere takviye gönderilmiştir. Örneğin 14 Haziran 1915 tarihinde 27'nci Alayın 2'nci Taburuna 67, 24 Haziran'da 32, 3 Temmuz'da 52, 21 Temmuz'da 29 adet el bombası ilave olarak gönderilmiştir.²⁰

25 Nisan 1915 tarihinde kara muharebeleri başladığında el bombası konusunda Müttefiklerin durumu, Türklerin durumuna göre kıyas kabul etmeyecek şekilde kötüdür. Siper muharebesinde el bombalarının etkisi konusunda hazırlığa sahip olunmaması nedeniyle elde yeterli miktarda el bombası yoktur. Bu nedenle kara muharebeleri başladıktan sonra el bombası ihtiyacının karşılanmasına yönelik bir çaba içerisine girilecektir.²¹ Çanakkale'de Müttefiklerin kullandığı el bombaları, Avustralya mühendisleri vasıtasıyla reçel tenekelerinden üretilen el bombaları (Jam Tin Bomb), Temmuz 1915'te üretimine başlanan Malta el bombası, 1915'in Nisan ayında üretilme siparişi verilen Pitcher El Bombası (No 13 ve No 14) ve klasik el bomba tasarımının atası kabul edilen Mills el bombası olarak sıralanabilir. O zamana kadar üretilmiş modeller arasında en etkili olan Mills, Türklerin kullanmakta olduğu Tüfenkçiyef bombasına karşı üstünlük kurulmasını sağlamış ancak Mills el bombasının ilk örneklerinin tek tük de olsa Gelibolu Yarımadası'na ulaşması, 1915 yılının Eylül ayını bulmuştur.²²

¹⁸ Halis Ataksor, *Çanakkale Raporu Binbaşı Halis Bey'in Savaş Notları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 62.

¹⁹ *ATAŞE*, BDH, Kls. 3964, Ds. H11, Fih. 28.

²⁰ Halis Ataksor, *age*, s. 77, 85, 124.

²¹ Yetkin İçsen, “Geliboluda Cephane Açısından Pek Sıkıntı Yaşamayan İtilaf Ordusunun Tek Eksiği El Bombasıydı”, *Çanakkale 1915*, Sayı 11, Çanakkale 2012, s. 24.

²² Murat Karataş, “Çanakkale Cephesinde El Bombası Kullanımı”, *Anafarta*, Sayı 26, İstanbul 2025, s. 67.

Görsel 2: Çanakkale Muharebe Alanında Rastlanılan Farklı Çeşitte El Bombaları, 1919

Çanakkale Cephesi'nde Türk ordusunun el bombalarını uçaktaki rasıt ile vapurlardaki askerler aracılığıyla kullandığına dair örnekler mevcuttur. Keşif amacıyla yola çıkan uçakların, sadece cephe içerisinde değil Gökçeada'daki Müttefik ordugâhına dahi el bombaları attığı bilinmektedir.²³ El bombalarının denizaltılara karşı kullanımı ise ya kıyıda bekleyen gözetleme erleri vasıtasıyla ya da balıkçı kılığında girmiş askerlerin teknelerinde barındırdıkları el bombaları ile gerçekleştirilmiştir. Öyle ki 1915 yılının Mayıs ayında sırf denizaltılarına karşı el bombalarıyla saldırı amacıyla eğitime tabi tutulan bombacılar, 9 Haziran 1915 tarihinde 16 ayrı taka ile Marmara limanlarına gönderilmiştir.²⁴ 12 Haziran 1915 tarihinde Mudanya önlerinde 1 ve 3 numaralı Haliç vapurlarına ve yakınlarında bulunan yelkenlilere saldıran İngiliz E-12 denizaltısına gönüllü bombacılar tarafından saldırıda bulunulması, bu tarihten itibaren hiçbir İtilaf denizaltısının küçük teknelere yaklaşmaya cesaret edememesini sağlamıştır.²⁵ Marmara Denizi'nde asker veya mühimmat taşıyan gemilerin korunması için de savunma amaçlı olarak el bombalarının kullanıldığı bilinmektedir.²⁶ Kimi zamansa yeraltındaki bir lağım faaliyetini ilerletmek ya da engellemek amacıyla

²³ *Imperial War Museums (IWM)*, Katalog no: Q 13694, <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205248849> (Erişim Tarihi: 13.10.2025).

²⁴ Nurcan Yıldırım, "İki Gözcü, Bir Denizaltı: Müteyakkız Olunuz", *Anafarta*, Sayı 19, İstanbul 2023, s. 75.

²⁵ Nurcan Bal, *Marmara'da Denizaltı Avı, Sultanhisar ve Stoker'ın Denizaltısı AE 2*, İstanbul Deniz Müzesi Komutanlığı, İstanbul 2006, s. 117.

²⁶ Dilber Alkama, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Çanakkale ve Marmara'da Denizaltı Taarruzları (1914-1915)*, Aygan Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 112.

kullanılmıştır.²⁷ Bu kullanımlara dair elde edilen sonuçların etki derecesi, görece az olsa da el bombalarının Çanakkale Cephesi'ndeki asıl etkisi, piyade sınıfının rol oynadığı siper muharebelerinde olmuştur.

Çanakkale Cephesi'nde görev yapan piyade sınıfına ait birliklerde el bombaları, belirli bir sayı gözeterek dağıtılmakla birlikte mevcut cephanenin etkili kullanılabilmesi adına sıcak çatışma bölgelerine daha yoğun olarak dağıtılmıştır. 25 Nisan 1915 tarihinde başlayan kara muharebelerinin hemen öncesinde 19'uncu Piyade Tümenine kayıtlı 2.490 adet el bombası vardır.²⁸ Üç alaydan oluşan 19'uncu Piyade Tümeninde subay kadrosu hariç tutulduğunda 13.476 er kayıtlı olduğu hesaba katılırsa her beş askere bir adet el bombası dahi düşmemektedir. Bu bakımından el bombası, piyade sınıfındaki her asker için planlanmış bir donanım değildir. Dört bölükten oluşan bir taburdaki er sayısının 800 kişi, her bölükteki er sayısının 200 kişi olduğu düşünülse dahi pratik uygulamada bir adet el bombası başına düşen asker sayısı 13-14 kişiye çıkmaktadır.²⁹ Bu kısıtlı imkân nedeniyle bombacılar stratejik noktalara yerleştirilmiş ve sınırlı hedefler için görevlendirilmiştir. Anıburnu Kuvvetleri Komutanı ve 19'uncu Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal Bey, kendisine bağlı müfrezelere gönderdiği 3 Mayıs 1915 tarihli emirde “Size birçok Tüfekçiyef sistemi el bombaları gönderiyorum. Herhâlde dere içindekilerin kâmilen imhâsına gayret etmeniz lâzımdır” ifadelerini kullanmıştır.³⁰ Merkez Grubu Kumandanı 14'üncü Alay Komutanı Yarbay Ali Rifat, 3 Mayıs 1915 tarihinde alay mıntikasını yan ateşe alan düşman siperlerini ele geçirmek için oluşturduğu fedai müfrezesini süngü hücumuna yollamadan önce el bombası kullandırmıştır.³¹ Haziran ayında 57'nci Alay Komutanı Yarbay Hüseyin Avni Bey, hücum sırasında birlikler arasına yerleştirilmiş bombacı erlerden istifade etmiştir. Hüseyin Avni Bey, 4/5 Haziran 1915 tarihindeki raporunda bombacılar yeterli miktarda bomba

²⁷ ATASE, BDH, Kls. 5338, Ds. H11, Fih. 1-7a.

²⁸ Zekeriya Türkmen, “19'uncu Piyade Tümeni”, *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*, Ed. Murat Karataş, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, İstanbul 2022.

<https://canakkalesavaslariansiklopedisi.com/content/19uncu-piyade-tumeni/> (Erişim Tarihi: 07.09.2025).

²⁹ Örneğin 19 Mayıs Türk taarruzu gibi geniş çaplı bir harekât öncesinde Emin Çöl, “Bizim bölüğe düşen 15 tane tüfekçiyef bombasını dağıttım” şeklinde not almıştır. Bkz. Emin Çöl, *age.*, s. 41.

³⁰ ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H3, Fih. 1-11a.

³¹ Çanakkale Cephesi'nde oluşturulan fedai müfrezeleri, kısa veya küçük ölçekli hedefleri ele geçirmek için gönüllü olarak canlarını feda eden erlerden oluşan özel birliklerdir. Bkz. Murat Karataş, “Fedai Müfrezeleri”, *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*, Ed. Murat Karataş, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, İstanbul 2023.

<https://canakkalesavaslariansiklopedisi.com/content/fedai-mufrezeleri/> (Erişim Tarihi: 11.09.2025).

dağıtıldığını, düdük sesinin ardından önce bombacıların düşman siperlerine el bombası attıklarını ve bunun ardından piyâdenin taarruza başladığını belirtmiştir.³² Kimi zaman el bombası atan düşman askerleri, Türk bombacılarının hedefi olmuştur. 15 Mayıs 1915 tarihinde Düztepe'den yazdığı Tümen emrinde 19'uncu Tümen Kumandanı Mustafa Kemal, düşmanın el bombalarını hangi siperden attığının dikkatle gözlenmesini talep etmiş, “cesûr bombacı efrâdı(nın)” o sipere bomba atmasını emretmiştir.³³ Kimi zaman ise düşmanın istihkâmçı erlerinin faaliyetlerini engellemek için el bombası atılmıştır. 9 Haziran 1915 Tarihinde 64'üncü Alay 3'üncü Tabur Kumandanı Vekili Yüzbaşı Hilmi Bey, bir bombacı askerinin ileri hattan gizlice düşman siperlerine doğru hareket ettirildiğini, düşman askerlerinin mevcut siperi kazdığını görerek bu noktaya el bombası fırlatıp “düşmana telefât verdir(erek)” geri döndüğünü kaydetmiştir.³⁴

Görsel 3: *Elinde tüfenkçiyef el bombası ile nöbet tutan Türk askeri*

Cephedeki el bombası kullanım alanları muharebeler sürerken çeşitlenerek devam etmiştir. 1 Ağustos 1915 tarihinde Ali Çavuş Siperi'nin ilerisindeki bomba hattından, düşmana doğru açılan lağım ucunun ufak bir çukura çıkması nedeniyle sözü edilen yere, bir süngülü er ile bir bombacı er nöbetçi olarak

³² ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H7, Fih. 1-16.

³³ ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H7, Fih. 1-24a.

³⁴ Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri, Cilt 4, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2017, s. 167.

görevlendirilmiştir.³⁵ Amfibi harekâtın ilk günlerinin telaşının ardından ve Çanakkale Cephesi'nde muharebeler siper muharebesi hâline dönüştükten sonra el bombalarına olan gereksinim daha da artmıştır. Mayıs ayının ilk günlerinden itibaren Türk birlikleri istihkâm işlerine daha fazla önem vermeye başlamıştır. Siperler arasına sıkışan muharebeler nedeniyle el bombası ve eğitilmiş bombacı ihtiyacı çok daha fazla hissedilir olmuştur. Bu nedenle temmuz ayına gelindiğinde yaklaşık her beş askerden birinin bombacı olarak eğitilmesi yönünde yaklaşım esas alınmıştır. 19'uncu Tümen Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey, 5 Temmuz 1915 tarihinde yayınladığı tümen emrinde “her mangada bir iki bombacı yetiştirilmelidir” ifadesi ile bu durumu gözler önüne sermiştir.³⁶

Muharebelerin sonlarına doğru askerî birliklerdeki bombacı sayısı ve bombacıların eğitimi konusunda, ilk günlere oranla yeni düzenlemeler yapılmıştır. 57'nci Alay Kumandân Vekili Binbaşı Ali Hayri Bey'in 3 Ekim 1915 tarihli emrinden anlaşıldığına göre artık her taburda en az 20 adet bombacı olması beklenmektedir.³⁷ Bu hâli ile tam mevcutlu bir taburda 100 piyâde askerinden yaklaşık üçünün bombacı olması gerekmektedir. Bu bombacı askerlerin eğitilmesine de özellikle önem verilmesi yönünde emirler verilmiştir. Ali Hayri Bey'in 13 Kasım 1915 tarihinde verdiği emre göre bombacı asker eğitimleri verdirilmesi için tabur ve bölük kumandanları sorumlu tutulmuş ve bombacı olacak erlere “bomba attırmak imkânını bahşetme(leri)” gerektiği vurgulanmıştır.³⁸ Son olarak ulaşılan nokta ise piyade birliklerinin içerisine dağılan bombacılar yerine bombacıardan oluşan müfreze oluşturmak yönündeki uygulama olmuştur. 1915 yılının Aralık ayına gelindiğinde³⁹ “her bölükten bombacı üç nefer” in bulundurulması “bire bir küçük zâbit kumandasında” olmak şartıyla “Bombacı Müfrezesi” oluşturulmaya başlandığı anlaşılmaktadır.⁴⁰

³⁵ Halis Ataksor, *a.g.e.*, s. 281.

³⁶ *Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri*, Cilt 5, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2017, s. 69.

³⁷ *ATASE*, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H12, Fih. 1-11.

³⁸ *ATASE*, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H13, Fih. 1-15.

³⁹ 1915 Aralık ayından önce de belirli bir süre görev yapan bombacı müfrezelerinin oluşturulduğu bilinmektedir; ancak bunlar ilgili komutan inisiyatifi ile kısa hedef ve belirli amaç için oluşturulmuş müfrezelerdir ve genellikle bir hedef için kısa süreliğine teşkil edilmişlerdir. Örneğin 7 Ağustos 1915 tarihinde yaptırılan taarruzun başarılı olmaması nedeniyle “bir bombacı fedai müfrezesi” teşkil edilerek Zeki Bey müfrezesi ile iş birliği yaptırıldığı; böylece yapılan baskın taarruzunda Boyun Noktası'ndan düşmanın çıkartıldığı bilinmektedir. Bkz. *13. Alay Tarihi*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973.

⁴⁰ *ATASE*, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H14, Fih. 1-20a.

2- El Bombası Savunma ve Saldırı Yöntemleri

Tüfenkçiyef el bombası, şekli sebebiyle Müttefik askerler arasında “Kriket Topu” şeklinde adlandırılmıştır. Bu adlandırmanın pratikte de bir karşılığı vardır; genellikle, karşıt siperler o kadar yakındır ki her iki taraf açısından da patlamadan önce el bombalarının geri atılması mümkündür. Üstelik el bombalarının tahrip gücünün yetersizliği nedeniyle bir asker üzerindeki hasarı, büyük çoğunlukla yaralanma ya da sakatlanma ile sonuçlandığı için karşı tarafa el bombasını iade etmek, cesur askerler için heyecanlı bir etkinlik hâlini almıştır. Çanakkale Cephesi’nde bir el bombasının çok erken atılması ve sonuç olarak geri dönmesi, ilginç uygulamaların yaşanmasına neden olmuştur. Siperlerde karşı taraftan atılacak el bombasını dört gözle bekleyen nöbetçi cesur askerler, siperlerin olağan görevlileri arasına girmiştir. Ancak yine de pek çok cesur asker bunu yapmaya çalışırken ölmüş ya da sakat kalmıştır. Yavaş füyyelerin siyah, anında patlayanların ise kırmızı olduğunun fark edilmesi ile tedbir ve önlemler geliştirilmiş; fünye kırmızı ise asker el bombasının etkisini azaltmak için eski bir palto, battaniye veya daha korunaklı bir malzeme ile bombanın üzerine atlamış; fünye siyah ise el bombası iade edilmiştir. Fital renklerdeki yanma süreleri fark edildiğinde el bombası atılmadan önce askerî bir kurnazlıkla kırmızı füyyeler siyaha, siyah füyyeler kırmızıya boyanmıştır. El ile bomba atılabilecek mesafedeki siperlerin tehlike arz etmesi nedeniyle yakın mesafeli siperler için her iki taraf da çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Daha uzağa fırlatma yapabilmek için el bombalarının mızrak şeklindeki tahtalara bağlanarak kullanıldığı olmuştur.⁴¹

El bombalarını daha uzağa erdirtmek amacıyla kullanılan diğeri bir yöntem de sapan yöntemidir. Hedefi tutturmanın zor olması nedeniyle bu tarz kullanım yaygın değildir; çünkü eğer daha uzak bir noktaya bomba atılması gerekiyorsa bu işi daha etkili yapan sahra topları kullanılmıştır. Buna rağmen cephede tek tük de olsa sapan biçiminde hazırlanmış “bomba atma aleti”nin kullanıldığı görülmektedir. Bu yöntem el ile atılmayacak kadar uzak; sahra topçu ateşiyile hedef olduğunda ise siperlere yakın olarak nitelendirilen alanlar için değerlendirilmiştir. Kuzey Grup Kumandanlığı Erkânıharp Reisi Fahreddin Bey, 19’uncu Tümeğe gönderdiği 14 Temmuz 1915 tarihli yazısında “Kolordu Topçu Kumandan Yaveri Mülazım Ali Rıza Efendi tüfenkçiyef el bombalarını uzak mesafeye endiht edecek bir alet yapmıştır. Bugün icra kılınan tecrübeye bir tanesi altmış diğeri üç yüz metre mesafeye kadar giderek orada patlamıştır. Gayet basit olan bu aletlerden Kolorduda yaptırılıyor.” ifadelerini kullanmıştır. 21 Temmuz

⁴¹ El bombasının daha uzaktaki bir hedefe yetiştirilebilmesini amaçlayan bu yöntemin ilk kez Türkler tarafından uygulandığı anlaşılmaktadır. Müttefik askerler, bu Türk yapımı el bombasının Avustralya versiyonu yaparak ve “Süpürge Sopası El Bombası” ismini vererek aynı yöntemi denemişlerdir. Bkz. *Australian War Memorial (AWM)*, Kayıt No: C03147. <https://www.awm.gov.au/collection/C395286>, Erişim Tarihi: 26.11.2025).

1915 tarihinde Yüksesirt'teki düşman siperindeki faaliyeti engellemek için bomba atma aleti kullanılarak el bombası atılması için teşebbüs edilmiş, “bomba(nın) âlet içerisinde patlam(ası)” nedeniyle bir bombacı onbaşı başından ve elinden yaralanmıştır.⁴²

Görsel 4: *Tüfenkçiyef El Bombalarını Daba Uzak Mesafeye Atmak İçin Kullanılan Düzenek*

El bombası faaliyeti, iki taraf siperlerinin birbirine en yakın olduğu bölgelerde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle her iki taraf da el bombasının saldırı etkisini arttırmak veya bertaraf etmek için çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Tüfenkçiyef el bombasına karşı Müttefik askerler, ön hat siperlerine 45 derece açıyla tel kafesli demir çerçeveler yerleştirmiştir. Böylece Türklerin attığı el bombalarının, kendi siperlerine girmeden kafesin tellerinde yaylanarak geri dönmesi sağlanmıştır. Tıpkı siper muharebeleri nedeniyle Çanakkale Cephesi'nde icat edilen aynalı tüfekler gibi bu yöntem de muharebe şartlarının doğurduğu bir önlem olarak düşünülmüş ve aslında icat edilmiştir.⁴³ Türk askeri, kendi el bombalarının düşman siperine girmesini engelleyen bu savunma teçhizatını fark edince aynı teçhizatı imal etmeye karar vererek harekete geçmiştir. Kuzey Grubu Kumandanı Esat Paşa'nın emriyle 1-1,5 metre genişliğinde ve 2 metre yüksekliğinde tel kafesli çerçeveler, Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı

⁴² ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H7, Fih. 1-22a.

⁴³ Göktuğ Küçükçoban, “Basit Fakat Etkili Bir Siper Silahı: Aynalı Tüfek”, *Anafarta*, Sayı 17, İstanbul 2022, s.32.

Paşa aracılığıyla yaptırılarak 50 adet olduğu hâlde cepheye 1 Haziran 1915 tarihinde ulaştırılmıştır. Gece karanlığından faydalanılarak ön hat Türk siperlerinin önüne 45 derece açıyla bu 50 adet tel kafesli çerçeveler yerleştirilmiştir. Ancak keresteden imal edilen çerçeveli bu Türk yapımı kafesler pek işe yaramamıştır. Esat Paşa, bu uygulamanın faydası olup olmadığı hakkında hatıralarına şu şekilde kayıt düşmüştür:

“Ne yazık ki çerçevelerimiz keresteden imal edildiği için İngilizler tarafından atılan yağlı paçavralarla yakıldı, bu sebebe mebni biz çok istifade edemedik.”⁴⁴

Müttefiklerin siperler önüne gerdiği tel kafeslerin, Türk ordusunun el bombası etkinliğini sekteye uğratmasına dair zekice bir çözüm, 28 Haziran 1915 tarihinde 57’nci Alay Kumandanı Yarbay Hüseyin Avni Bey’den gelmiştir. Avni Bey, dört tane çengel kullanarak ip yardımıyla bu tel kafeslerin çekilmesini emretmiştir. Çengel, karşı sipere atılacak ve tel kafese takılınca sürüklenerek çekilecektir. Avni Bey bir de bu teşebbüs sırasında Müttefik askerinin ipin kaynağına bomba atma ihtimali olacağından ipin, tahta bir kazık etrafından dolaştırılması gerektiğine dair uyarı yapmıştır:

“Siperlerimiz karşısında düşmanın gerdiği tel kafesleri çekmek için dört dâne çengel gönderilmiştir. Bunlara birer ip bağlayarak ve ihtiyât siperlerinden çekilerek bu kafesleri tabrih etmelidir. Bu sırada düşmanın bomba atması melhûz bulunduğundan bir kazık etrafından ip dolaştırılarak uzak mahallden çekilmek dabâ münâsib olur.”⁴⁵

Çanakkale Cephesi’nde siper muharebesinin ilerlemesiyle birlikte el bombası kullanan askerlere özel olarak hazırlanmış bombacı siperi oluşturulması yönünde de uygulamalar olmuştur. Özellikle bir sipere yakın mesafede olan diğer siperi en az zayıyla ele geçirmenin ancak el bombası kullanarak gerçekleşebileceğinin anlaşılması, bu hususta siper kompleksine “bombacı siperi” isimli yeni bir bölümün eklenmesine sebep olmuştur.⁴⁶ Bombacı siperi, düşman tarafından ele geçirilmiş olan siperi, el bombaları vasıtasıyla etkisiz hâle getirmeyi; böylece bir sipere girmeyi başaran düşman askerlerini yok etmeyi amaçlamaktadır. Bu hâli ile de düşmana en yakın siperinin elden çıkma ihtimaline karşı en ön hat siperini tekrar ele geçirme stratejine dayanmaktadır. Ön hattaki siperi yandan koruyacak şekilde sipere paralel yapılan bombacı siperi, tünel veya gizlenmiş yol ile cephe gerisine bağlanmaktadır. Bu yol hem bombacıların teçhizat ikmalini hem de

⁴⁴ *Esat Paşa’nın Basılmamış Anıları (Daktilo Halinde)*, Cilt 5, İstanbul Harp Akademileri Komutanlığı Kütüphanesi, s. 619.

⁴⁵ *ATASE*, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H8, Fih. 1-16.

⁴⁶ Hüseyin Fehmi Bey, hatıralarında “Siperlerin birbirine yakın yerlerinde bombacılar özel bomba siperleri vardı. Karşılıklı olarak her iki taraf, bu siperlerden çok şiddetli patlayan bombalar atıyordu.” ifadesini kullanmıştır. Bkz. Hüseyin Fehmi Genişol, *Çanakkale’den Bağdat’a Esaretten Kurtuluş Savaşına*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 19.

güvenliğini sağlamaktadır. Siper muharebesi şartlarının doğurduğu bu stratejik plan, Türk ordusu tarafından Çanakkale Cephesi'nde 7 Ağustos 1915 tarihinde başarı ile uygulanmıştır. 27'nci Alay Kumandanı Şefik Bey, el bombası marifetiyle kademeli savunma anlayışının bu müthiş örneğini şu şekilde anlatmıştır:

“Bu tertîbât-ı hafîrîye sayesinde idi ki düşman 25 Temmuz sene 331’de hücum edip 21 numrolu siperimizi zapt ettiği zaman, bomba siperine gizli sokulan Mülâzım Mûcib Efendi kumândâsındaki bombacılarımız 21 numrolu sipere girmiş, düşmanı bombalarla tard ve itlâf etmiş, mezkûr siperimizi istirdâd edilmiştir.”⁴⁷

3- Çanakkale Cephesinde Kahraman Türk Bombacılar

Çanakkale Cephesi'nde “bombacı” denilince ilk akla gelen şüphesiz Çivrilili Kadir oğlu Mehmet Çavuş'tur. Müttefikler tarafından gelen el bombasını geri atmak isterken bombanın elinde patlaması ile sağ kolunu kaybeden Mehmet Çavuş, bu kahramanlığı nedeniyle örnek gösterilmiş ve harp madalyası ile ödüllendirilmiştir. Hastanede tedavi görürken yazdığı mektuptaki şu ifadeler, onun kahramanlığının bir başka göstergesi olmuştur:

“Sağ kolumu kaybettim, zarar yok, sol kolum var. Onunla da pekâlâ iş görebilirim.”⁴⁸

Görsel 5: Çanakkale Kahramanı Bombacı Mehmet Çavuş

⁴⁷ ATASE, BDH, Kls. 5338, Ds. H7, Fih. 1-3a.

⁴⁸ Bombacı Mehmed Çavuş'un fotoğrafı ve yukarıdaki ifadeleri dönemin en önemli askeri dergisi olan Harp Mecmuası'nda yayınlanmıştır. Bkz. *Harp Mecmuası*, 1332, Sayı 8, s. 126.

Bombacı kahramanlar arasında ismi geçen kahramanlardan bir diğeri 16 yaşında gönüllü bombacılık yapan Ali Reşat'tır. Ali Reşat'ın fotoğrafı yabancı basında da yer almıştır.⁴⁹ Buna göre yanına iki arkadaşını da alan gönüllü bombacı Ali Reşat'ın 45 kişilik bir düşman kafilesini esir aldığı şeklindeki beyanı basına yansımıştır. Bu sebeple de başçavuşluk rütbesine terfi ettiği ifade edilmiştir.⁵⁰ Ali Reşat'tan sonra yeni bir belge daha ortaya çıkmıştır. 21 Temmuz 1915 tarihli bu belgeye göre 14-15 yaşlarında ve Serezli olduğu belirtilen asker kıyafetli bir çocuk, 2'nci Tabur Kumandanı Yüzbaşı Cevdet'e 10 kişilik gönüllü çocuk ekibinin başında olduğunu ve orduda bombacılık yaptıklarını ifade etmiştir.⁵¹ Çanakkale Cephesi'nde gönüllü bombacılık yapan çocuklara dair ilginç bir anekdot ise Vasfi Şengözen'in hatıralarında bulunmaktadır. Vasfi Bey, "Çanakkale'ye olan ilk İngiliz çıkarmasında da tam sahildeki birliklerin kumandanlarından olduğu(nu)" söylediği İzzet Bey ile Sivas çarşısında dolaşırken rastladıkları bir genç hakkında şu ifadeleri not etmiştir:

"Bir gün kendisiyle (İzzet Bey'le) Sivas çarşısında gezerken bir subayın yanında on iki yaşlarında bir çocuk görmüştük ve İzzet Bey çocuğu durdurarak nereye gittiğini sormuştu. Çocuk cepheye gittiğini söyledi. Bu çocuk, Çanakkale'nin meşhur "Bombacı Mehmet'i" idi. Çanakkale'de, düşmana en yakın mevzülere kadar sokulur ve İngiliz siperlerini başarı ile bombalardı."⁵²

İsmi hatırlanan bir diğer bombacı, Konyalı Veli Onbaşı'dır. Çanakkale Cephesi'nde Kireçtepe'de görevli 3'üncü Tümenin 31'inci Alayının 2'nci Taburunun 6'ncı Bölüğünden Veli Onbaşı, her gece düşmana yaptığı gece baskınları ile şöhrete kavuşmuştur. Yanına aldığı iki erle beraber gece baskınına giden Veli Onbaşı, düşmana zayıat verdirdikten sonra geri dönerken yanında düşmandan ele geçirdiği ganimetlerle ünlenmiştir. Bu sebeple ismi "Yaman Bombacı" olarak kaydedilmiştir.⁵³

⁴⁹ Yabancı basın kaydı için "Bilver von Meiner Dardanellefaht", *Berliner Illüstrirte Zeitung*, Sayı 34, (22 Ağustos 1915) Berlin 1915, s. 265.

⁵⁰ *Tanin*, 15.08.1915 s. 2; Yetkin İşcen, "Çocukluğunu Siperlerde Yaşamıştı", *Çanakkale 1915*, Sayı 22, Çanakkale 2014, s. 32-37.

⁵¹ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 3. Ağır Topçu Alayı*, Cilt 2, Ed. Murat Karataş, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, İstanbul 2022, s. 59; Eda Karataş, "Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Yazımında Çocukta Savaş Algısı, Savaşta Çocuk Unsuru", *Anafarta*, Sayı 19, İstanbul 2023, s. 44.

⁵² Vasfi Şengözen, *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, Okuyan Us Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 63.

⁵³ Ali Kaya, *Geleceğin Geçmişi Kahramanlık Destanları*, Halka Yayınları, İstanbul 2007, s. 49.

Bir diğer bombacı, Ödemişli Hakkı Onbaşı'dır. Çanakkale Cephesi'nde lağım muharebesi ismi ile bilinen yer altı tünelleri çarpışmalarında kimi zaman tünel ağzında nöbet tutan bombacılar kimi zaman da tünelin içerisinde vazife almıştır. Yer altında düşman tüneli ile Türk tünelinin birbiriyle kesiştiği anlar yaşanmış, yer altında da süngü ve bombayla mücadele edilmiştir (Tanman, 2025, s. 80) İşte bu anlardan birinde gösterdiği kahramanlık sebebiyle Bombacı Hakkı Onbaşı, "Kanlı Siper Kurdu" ismiyle anılır olmuştur. Cesur bir asker olan Hakkı Onbaşı, lağımın içinde rastladığı düşman askerini siperlerine kadar kovalamış, lağımın kum torbalarıyla düşman tarafından kapatılması üzerine yer altından birliğine geri dönmüştür. Münim Mustafa anlarında Hakkı Onbaşı'nın bomba ateşleme çakmağını yanından hiç ayırmadığını şu şekilde aktarmıştır:

*"O günden sonra Hakkı Onbaşı'nın ismi cesaretinden kinaye olarak arkadaşları arasında 'Kanlı Siper Kurdu' olmuştur. Ona herkes bu isimle hitap eder, iyi bir bombacı olan Hakkı Onbaşı'nın lağım içinde gösterdiği bu cesareti herkes hatırlardı. Harpten çekilinceye kadar Hakkı Onbaşı göğsünün üstünde taşıdığı bomba ateşleme çakmağını bir gün bile üstünden ayırmamıştı."*⁵⁴

27'inci Alay Kumandanı Yarbay Şefik Bey, 5 Haziran 1915 tarihinde 3'üncü Tabur Kumandanı Halis Bey tarafından seçilen Bombacı Hasan, Bombacı Mustafa, Bombacı Süleyman isimli üç bombacı askerin kahramanlığından şu şekilde bahsetmiştir:

*"Yanımdaki 3'üncü Tabur Komutanından, üç tane cesur bombacı er istedim. Hasan (27'nci Alay 10'uncu Bölükten onbaşı, Kütahya Gediz ilçesinin Arap Şah köyünden Mestan oğlu, doğumu 1893), Süleyman (27'nci Alay 10'uncu Bölükten onbaşı, Çorum ili İskilip ilçesinin Lapa köyünden Hatip oğullarından Kadir oğlu, doğumu 1892), Mustafa (27'nci Alay, 10'uncu Bölükten onbaşı, Çanakkale Biga ilçesinin Selvi köyünden Ahmet oğlu, doğumu 1885) adlarında üç er yanıma geldi... Bombacı erlerimiz görevlerini en parlak biçimde başardılar. Elleriyile koyarcasına düşmanın içinde bulunduğu siperlere tüfekçiyef bombalarını ateşleyip bıraktılar ve sürüne sürüne ilerleyerek görevlerine devam ettiler. Her bomba patlayışında siperler içindeki düşman erlerinin çeşitli parçalarının, tüfeklerinin havaya fırladığı görülebiliyor ve buraların düşmandan temizlendiği, tüfek ateşlerinin ve bomba atışlarının kesilmesinden anlaşılıyordu"*⁵⁵

Bombacıların vazifelerini başarılı bir şekilde gerçekleştirmelerinin ardından 27'nci Alayın 3'üncü Taburunun 4'üncü Bölüğü hücumu kalkmış ve bahsi geçen siperi ele geçirmiştir.⁵⁶

⁵⁴ Münim Mustafa, *Cepbeden Cepbeye*, Arma Yayınları, İstanbul 1998, s. 93.

⁵⁵ *Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi*, Cilt V, Kitap III, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012, Ek 5.

⁵⁶ Şefik Bey, bu üç bombacı erden birisinin siperlerin geri alınması tamamlanırken bir bombayla şehit olduğunu, birisinin de yaralanmış olduğunu ifade etmiştir. Ancak yıllar sonraki bir

Bombacılar, muharebe esnasında olası bir pusuya karşı da vazife almıştır. Kimi zaman teslim olmak için beyaz bayrak sallayan düşman askerlerini teslim almaya giderken pusuya düşmüş ve esir olmuşlardır. Bunu engellemek için, düşman askerini esir teslim almaya giden askerlerin yanında bir de bombacı eri bulundurulmaya başlanmıştır. Böyle bir olayda Bombacı Ankaralı İsmail Oğlu Ahmed arkadaşlarını esâretten kurtarmıştır. 27'inci Alay Kumandanı Şefik Aker, bu kahramanlığı şu şekilde kaydetmiştir:

“Beyaz bayrak sallayarak teslim olmak isteyen Avustralya askerlerini teslim almak için giden birkaç askerimizin arkasına saklanan bombacı, esirleri teslim almak isteyen erimize Avustralya askerinin ateş etmesi üzerine, bunu gören ve gizliiden gizleye bombasını hazır tutan diğer erlerimiz arasında bombacı eri Ankaralı İsmail oğlu Ahmed, Tüfekçiyef bombasını hemen Avusturalyalılar üzerine atar. Bombanın atıldığını gören Avusturalyalılar infilaktan evvel kaçmak için yerlerinden fırlarlarken bomba patlar ve birkaçı yaralanır ve yere düşer, diğerleri kaçar.”⁵⁷

Cesurluğu ve yiğitliğiyle bilinen bombacı erler, Çanakkale'deki siper muharebelerinin en önemli aktörlerindendir. Kimi zaman müfreze hâlinde bağımsız kimi zaman baskın esnasında destek kuvvet olmuşlardır. Stratejik noktaları ele geçirme ve savunma konusunda görev almışlardır. Denizde, havada, karada, yer altında, el bombalarıyla mücadele etmişlerdir. Yaralanmış, şehit olmuşlardır. Ancak belki de en önemli manzaralardan bir tanesi, 19 Temmuz 1915 gecesi “düşman tarafından şehidlerimizin cesetlerinin yakılması” esnasında ilerleyen bir bombacı neferinin attığı el bombasıyla düşman siperinin patlatılması olayıdır.⁵⁸

Tüm bu kahraman bombacılar başarıları nedeniyle terfi ile ya da harp madalyası ile ödüllendirilmişlerdir. Kimisi kahramanlığı nedeniyle taltif edilemeden şehit düşmüştür. Bu duruma dair Fahrettin Altay'ın hatıralarında oldukça ilginç bir örnek bulunmaktadır. Fahrettin Altay, kendi gözetleme yerinden düşman siperlerini gözetlerken “bir erin siperin önündeki toprak yığınının üstüne tırmanarak çıkıp elindeki bombayı karşı siperlere atıp aşağıya indiğini” görmüş; düşmanın bu harekete karşılık yaptığı ateş kesilince bu kahraman bombacının tekrar tırmanarak bomba attığına ve aşağı indiğine tekrar tekrar şahit olmuştur. Bunun üzerine “bombasını atmak için ölümü göze alan bu

araştırma sonucuyla (Cemalettin Yıldız tarafından yapılmıştır) bu bombacıların gazi olarak memleketlerine dönmüş oldukları ortaya çıkmıştır. Bkz. Haluk Oral, *Arıburnu 1915*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 158.

⁵⁷ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 27. Alay*, Cilt 1, Yay. Haz. Murat Karataş vd, Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, s. 242-243; *Çanakkale Hatıraları*, Cilt 1, Yay. Haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul 2005, s. 258.

⁵⁸ *Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri*, Cilt 5, s. 270-271.

kahraman”ın mükafatlandırılması için birliğinden isminin bildirilmesi talep edilmiştir. İzzettin Çalışlar “bizim de dikkatimizi çekiyor, bu kahraman çocuğun adını birliğinden istedik, gelince bildiririm” demiştir. Ancak biraz sonra gelen cevapta kahraman bombacının adı ve şehit olduğu haberi gelmiştir.⁵⁹

Cesaretli bombacıları ödüllendirme sadece terfi ya da madalya ile olmamış; bazen de isimlerinin unutulmamasını sağlamak yönünde uygulama yapılmıştır. Bu bombacıardan birisi Mustafa Efendi’dir. 30’uncu Piyade Alayının bombacı subaylarından Teğmen Mustafa, düşmanın devamlı olarak bomba atışına karşılık olmak üzere bombacı erleriyle düşmana bizzat bomba yağdırarak susturduysa da bu arada elinde patlayan bombası bu genç subayı şehit etmiştir. Bu kahraman subayın gösterdiği fedakârlığa karşı şehit olduğu tepeye “Mustafa Efendi Tepesi” adı verilmiştir.⁶⁰

Bombacı askerler, fedailik derecesinde cesur askerlerdir. İlk kez Yarbay Mustafa Kemal Bey (ATATÜRK) tarafından Çanakkale Cephesi’nde oluşturulmuş olan Fedai Müfrezeleri el bombalarıyla donatılmıştır. Nitekim, 14’üncü Alay gönüllü askerleri arasından oluşan ilk fedai müfrezesi, 3 Mayıs 1915 tarihinde düşman siperlerini ele geçirmek için bomba ve ardından süngü hücumu gerçekleştirmiştir. Arıburnu Kuvvetleri Komutanı ve 19’uncu Tümen Komutanı olan Yarbay Mustafa Kemal Bey’in “Alayın en güzide zabitanlarından” ifadesi ile tasvir ettiği Teğmen Nail Efendi, bu hücumda şehit olmuştur.⁶¹ Benzer şekilde 19 Mayıs 1915 Türk taarruzunda “dik sel yarıntılarında çıkarak” düşman mevzilerine doğru atılan “bombacı efrâd” için, “bu efrad hareketten evvel alay efradı meyanında cesaret ve kuvvetiyle kendini göstermiş efraddan teşkil edilmişti” ifadesi kaydedilmiştir. Başarısız olan bu taarruz girişiminde mezkur cesur bombacılar, şiddetli bir mitralyöz ateşine “kurban” olmuş ve hiçbirisi kurtulamamıştır.⁶²

Anlaşılabileceği üzere birliklerdeki her 100 askerden üçünün bombacı olduğu düşünüldüğünde Çanakkale Cephesi’nde şehit olan bombacıların resmî şehit kayıtlarında künyelerinin nicelik açısından yer bulması gereklidir ancak resmî kayıtlı şehitler listesindeki bombacı şehit sayısı, 2 (iki) kişi olarak tespit edilebilmiştir.⁶³

⁵⁹ Fahreddin Altay, *10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul 1970, s. 114.

⁶⁰ *30. Alay Tarihi*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973.

⁶¹ Murat Karataş, “Fedai Müfrezeleri”, (Erişim Tarihi: 11.09.2025).

⁶² *ATASE*, BDH, Kls. 5368, Ds. H3, Fih. 1-17a.

⁶³ 627 künye numaralı Bursalı Bombacı Eri Halil oğlu İbrahim’in 30 Nisan 1915 tarihinde; aynı kişi için iki ayrı kayıt tutulmuş olduğundan 851 veya 852 künye numaralı Düzceli Bombacı Eri

Sonuç

Çanakkale Savaşları'nda el bombasının yeniden önem kazanması, doğrudan siper harbinin dayattığı koşulların bir sonucu olarak karşımızdadır. Her ne kadar havada, denizde ve lağım savaşlarında kullanılmış olsa da birbirine yakın siperlerde kilitlenip kalan piyadenin, düşmanı ateş altına alabilmesi için en etkili aracı el bombası olmuştur.

Savaşın başında Osmanlı ordusu, yaygın olarak kullandığı Tüfenkçiyef el bombası ile Müttefiklere karşı net bir avantaja sahiptir. Müttefiklerin envanterinde başlangıçta bu denli etkili ve bol sayıda el bombası bulunmamaktadır. Müttefikler, önce ilkel yöntemlerle kendi bombalarını üretmiş, ardından geliştirdikleri Pitcher ve özellikle Mills bombaları ile cephe kapanmadan önce bu alandaki üstünlüğü ele geçirmiştir.

El bombasının siper muharebelerindeki yoğun kullanımı, tarafları daha önce eşi görülmemiş saldırı ve savunma yöntemleri geliştirmeye zorlamıştır. Karşı tarafın attığı bombayı geri fırlatma gibi cüretkâr eylemler, siperlerin önüne tel kafesler germek, bu kafesleri sökmek için kancalı sistemler icat etmek ve ele geçirilen bir siperi geri almak üzere özel olarak tasarlanmış “bombacı siperleri” inşa etmek gibi uygulamalar, savaşın ne denli zekâ ve adaptasyon gerektirdiğini gözler önüne sermektedir. Bu taktiksel gelişimle paralel olarak bombacıların organizasyonu da evrilmiştir. Muharebeler ilerledikçe sayıları ve birlik içindeki önemleri artan bombacılar, dağınık erlerden sistematik olarak eğitilen ve özel olarak teşkil edilen “Bombacı Müfrezeleri”ne dönüşmüştür. Bu evrimin doğal bir sonucu olarak el bombası, savaşın sonlarına doğru herhangi bir piyade saldırısının en önemli bileşeni hâline gelmiştir. Bir siperin ele geçirilmesi veya bir düşman taarruzunun püskürtülmesi, artık büyük ölçüde bombacıların etkinliğine bağlı hâle gelmiştir. Hücumlar, bombacıların öncü atışlarıyla başlamış, savunmalar ise onların karşı ateşiyle güçlenmiştir.

El bombacıları, askerî birliklerin en cesur kişileri arasından ve gönüllülük esasıyla özenle seçilmiştir. Bu bakımdan onlar, birer “fedai” olarak görev yapmış, en tehlikeli anlarda öne atılmaktan çekinmemiştir. Birçoğu madalyalarla, terfilerle ödüllendirilmiş ve isimleri silah arkadaşları arasında efsaneleşmiştir. Ancak ne yazık ki bu kahramanların büyük çoğunluğunun ismi günümüzde bilinmemektedir. Mehmet Çavuş, Hakkı Onbaşı gibi birkaç sembol ismin dışında, o gün siperlerde canını hiçe sayan yüzlerce bombacının kimliği meçhuldür. Cephe raporları, hatıratlar ve emirler yüzlerce bombacının varlığına ve kahramanlığına

Nuri oğlu Ahmet'in 1.10.1915 veya 8.10.1915 tarihinde şehit olduğu kaydedilmiştir. Bkz. *Şehitlerimiz*, Cilt 2, Millî Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 38-39, 112-113.

işaret ederken Çanakkale Savaşları'na dair resmî kayıtlarda “bombacı” olarak sadece iki şehit künyesinin yer alması, bu konuda yapılacak çalışmalara gerekçe oluşturmakta, önemli bir araştırma alanı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Kaynakları

Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH);

ATASE, BDH, Kls. 964, Ds. H2, Fih.46.

ATASE, BDH, Kls. 3964, Ds. H11, Fih. 28.

ATASE, BDH, Kls. 4669, Ds. 279, Fih. 1-1.

ATASE, BDH, Kls. 5338, Ds. H11, Fih. 1-7a.

ATASE, BDH, Kls. 5338, Ds. H7, Fih. 1-3a.

ATASE, BDH, Kls. 5368, Ds. H3, Fih. 1-17a.

ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H12, Fih. 1-11.

ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H13, Fih. 1-15.

ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H14, Fih. 1-20a.

ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H3, Fih. 1-11a.

ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H7, Fih. 1-16.

ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H7, Fih. 1-22a.

ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H7, Fih. 1-24a.

ATASE, BDH, Kls. 5384-183, Ds. H8, Fih. 1-16.

Australian War Memorial (AWM), Kayıt No: C03147.

<https://www.awm.gov.au/collection/C395286>, (Erişim Tarihi: 26.11.2025).

Imperial War Museums (IWM), Katalog no: Q 13694.

<https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205248849> (Erişim Tarihi: 13.10.2025).

2- Makaleler

“Bilber von Meiner Dardanellefahrt”, *Berliner Illüstrirte Zeitung*, Sayı 34, (22 Ağustos 1915) Berlin 1915, s. 265.

“Hand-Grenades in The Russo-Japanese War”, *Professional Memoirs, Corps of Engineers*, Yıl 7, Sayı 34, Society of American Military Engineers, 1915, s. 507-511.

- ABAY, Melik, “Sınırdaki Diploması: Bulgaristan’ın I. Dünya Savaşı’na Giriş Sürecinde Sofya Sefareti ve Ali Fethi Bey”, *Tarih Tetkikleri Dergisi*, Sayı 1, 2023, s. 54-73.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, “Humbaracı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, 1998, s. 349-350.
- İŞCEN, Yetkin, “Çocukluğunu Siperlerde Yaşamıştı”, *Çanakkale 1915*, Sayı 22, Çanakkale 2014, s. 32-37.
- İŞCEN, Yetkin, “Geliboluda Cephane Açısından Pek Sıkıntı Yaşamayan İtilaf Ordusunun Tek Eksiği El Bombasıydı”, *Çanakkale 1915*, Sayı 11, Çanakkale 2012, s. 22-25.
- KARATAŞ, Eda, “Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Yazımında Çocukta Savaş Algısı, Savaşta Çocuk Unsuru”, *Anafarta*, Sayı 19, İstanbul 2023, s. 38-47.
- KARATAŞ, Murat, “Çanakkale Cephesinde El Bombası Kullanımı”, *Anafarta*, Sayı 26, İstanbul 2025, s. 62-72.
- KARATAŞ, Murat, “Fedai Müfrezeleri”, *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*, Ed. Murat Karataş, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, İstanbul 2023. <https://canakkalesavaslariansiklopedisi.com/content/fedai-mufrezeleri/> (Erişim Tarihi: 11.09.2025).
- KÜÇÜKÇOBAN, Göktuğ, “Basit Fakat Etkili Bir Siper Silahı: Aynalı Tüfek”, *Anafarta*, Sayı 17, İstanbul 2022, s. 28-36.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Humbaracı Ahmed Paşa”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 18, 1998, s. 351-353.
- ÖZTAN, Ramazan Hakkı, “Chemistry Of Revolution: Naum Tyufekchiev And The Trajectories Of Revolutionary Violence In Late Ottoman Europe”, *Age Rogues: Rebels, Revolutionaries and Racketeers at the Frontiers of Empires*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2021, s. 261-301.
- Tanin*, 15.08.1915.
- Tanin*, 19.06.1915.
- TÜRKMEN, Zekeriya, “19’uncu Piyade Tümeni”, *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*, Ed. Murat Karataş, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, İstanbul 2022. <https://canakkalesavaslariansiklopedisi.com/content/19uncu-piyade-tumeni/> (Erişim Tarihi: 07.09.2025).
- YILDIRIM, Nurcan, “İki Gözcü, Bir Denizaltı: Müteyakkız Olunuz”, *Anafarta*, Sayı 19, İstanbul 2023, s. 72-79.
- ZENGİN, Ersoy, “İmalat-ı Harbiye”, *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*, Ed. Murat Karataş, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, İstanbul 2022. <https://canakkalesavaslariansiklopedisi.com/content/imalat-i-harbiye/> (Erişim Tarihi: 25.11.2025).

3- Kitaplar

13. *Alay Tarihçesi*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- 1330 Modeli Tüfenkciye El ve Lağım Humbaraları (1330), Matbaa-yı Askeriye, İstanbul 1330.
30. *Alay Tarihçesi*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- ALKAMA, Dilber, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Çanakkale ve Marmara'da Denizaltı Taarruzları (1914-1915)*, Aygan Yayıncılık, İstanbul 2015.
- ALTAY, Fahreddin, *10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.
- ATAKSOR, Halis, *Çanakkale Raporu Binbaşı Halis Bey'in Savaş Notları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- BAL, Nurcan, *Marmara'da Denizaltı Avı, Sultanhisar ve Stoker'in Denizaltısı AE 2*, İstanbul Deniz Müzesi Komutanlığı, İstanbul 2006.
- Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi*, Cilt V, Kitap III, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012.
- BROWN, Keith, *Loyal Unto Deathtrust And Terror In Revolutionary Macedonia*, Indiana University Press, Indiana 2013.
- Bruhcmüller, *Çanakkal'a Harbinde Lağım Muhârebesine Dâir Elde Edilen Tecarib*, Matba'a-i Askeriye, İstanbul 1332.
- Çanakkale Hatıraları*, Cilt 1, Yay. Haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul 2005.
- Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri*, Cilt 4, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2017.
- Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri*, Cilt 5, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2017.
- Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Merkezi Cerideleri*, Cilt 1, Askerî Tarih ve Stratejik Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2019.
- ÇÖL, Emin, *Çanakkale Sina Savaşları*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul 2009.
- Esat Paşa'nın Basılmamış Anıları (Daktilo Halinde)*, Cilt 5, İstanbul Harp Akademileri Komutanlığı Kütüphanesi, Tarihsiz.
- GENİŞOL, Hüseyin Fehmi, *Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşına*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.
- Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 27. Alay*, Cilt 1, Yay. Haz. Murat Karataş vd, Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017.
- Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 3. Ağır Topçu Alayı*, Cilt 2, Ed. Murat Karataş, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, İstanbul 2022.
- Harp Mecmuası*, 1333, Sayı 17.
- KAYA, Ali, *Geleceğin Geçmişini Kabramanlık Destanları*, Halka Yayınları, İstanbul 2007.

- LAAR, Clemens Clemens, *Der Kampf um die Dardanellen*, Verlag C. Bertelsmann, Gütersloh 1936.
- MARSHALL, Arthur, *Explosives: Vol. I. History and Manufacture*, (2nd ed.). J.&A. Churchill, 1917.
- Münim Mustafa, *Cepbeden Cepbeye*, Arma Yayınları, İstanbul 1998.
- ORAL, Haluk, *Arıburnu 1915*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- ROTTMAN, Gordon L., *The Hand Grenade*, Osprey Publishing, 2015.
- Şehitlerimiz*, Cilt 2, Millî Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- ŞENGÖZEN, Vasfi, *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, Okuyan Us Yayıncılık, İstanbul 2013.
- The English Press of the Ilinden-Preobrazhenie Uprising 1903*, Makedonski Nauçen Institut, Sofia 1998.

4- Tezler

- SAUNDERS, Anthony James, *A Muse Of Fire: British Trench Warfare Munitions, their Invention, Manufacture and Tactical Employment on the Western Front, 1914-18*, University of Exeter as a thesis for the degree of Doctor of Philosophy in History, Exeter 2008.

